

MICHAEL LEVIN

O ustreznosti Marxove vizije komunizma

Socializem se je v devetnajstem stoletju pojavil kot glavni tok tiste razpršene a vplivne množice podmen, ki jo označujemo kot »teorija napredka«*. Grobo rečeno je slonel na nekakšni kombinaciji predpostavk, da bo znanje rastle in obenem uporabljeno za prestrukturiranje socialnih institucij; da bo racionalna uporaba znanstvenih odkritij hkrati olajšala breme dela in odpravljanje revščine; in da bo potemtakem s polnim zaupanjem mogoče napovedati, da bo prihodnost v vseh pogledih boljša od sedanjosti.

Ta blesk optimizma je seveda več kot očiten pri tipičnih socialističnih piscih tistega časa. Spomnimo se lahko, da se je Fourier čutil sposobnega narediti načrt delavnika prihodnosti celo tako podrobno, da je lahko določil čas »prisostvovanja kmečki skupini« ob 10.30, »prisostvovanje skupini za eksotične rastline« ob 4.00 popoldan, in, da bi se dan končal v tem slogu, »prisostvovanje na prostoru za umetnosti, ples, gledališče« ob 9.30 zvečer.¹ Če je videti, da dajemo prevelik poudarek takim popolnim utopistom, se lahko bolj osredotočimo na glavno socialistično tradicijo devetnajstega stoletja in pač ugotovimo obsežnost futurističnega načrtovanja, ki je tedaj prevladovalo.

V Roberta Owena *Report to the Country of Lanark* (1820) najdemo priporočilo, da je treba znanost o položaju človeka uporabiti za reformiranje družbene ureditve. Male poljedelske vasi bi morali postaviti po tlorisu paralelograma. Sčasoma bi nastala »popolna identiteta zasebnih in javnih interesov«. Skupnost »bi jedla skupaj kot ena družina« in »v družbi ne bi bilo slišati nikakršnih pritožb«. Ker bi bila »dejanska pregreha . . . dobesedno neznana«, kaznovanje in z njim povezane ustanove ne bi bile več potrebne. »Otroci moškega spola bi bili v novi vasi oblečeni v rimljanskim podobna oblačila in hribovsko ogrinjalo«, delo pa bi postalo »komaj kaj več kot zabava«. Na ta način »bi bile vse želje človeške narave obilno zadovoljene« in »tisto, kar se natančno vzeto imenuje 'slabi časi', se ne bi moglo več pripetiti«.²

Nemški krojač Wilhelem Weitling je v *Die Menschheit, wie sie ist und wie sie sein sollte* (1838–9) predvidel skupinsko lastništvo kot podlago, na kateri bo »svet spremenjen v vrt in človeštvo v družino . . . Odvratne besede kot: rop, umor, skopuštvu, tatvina, beračenje in podobne, bodo postale v jeziku narodov zastarele.«³ Marx je 1844 opisal Weitlingove *Garantien der Harmonie und Freiheit*

* Članek smo prevedli iz revije »Praxis International«, let. 3, št. 4, januar 1984, str. 335–347.

¹ Navedeno v: D. Ross Gandy, *Marx and History*, Austin in London 1979, str. 77.

² Robert Owen, *Report to the Country of Lanark*, Harmondsworth 1970, str. 239, 235, 246, 243, 228, 257, 259.

³ W. Weitling, *Die Menschheit, wie sie ist und wie sie sein sollte*, Reinbek pri Hamburgu 1971, str. 177, 174.

(1842) kot »vehementen in briljanten literarni debi nemških delavcev«⁴, ki je nemško meščansko literaturo zvedel na raven povprečja. V tem delu je Weitling ohranil svojo optimistično vizijo urejene družbe brez zločina, kaznovanja in zakonov, vendar poudaril tudi revolucionarno prehodno obdobje, ki ga bo vodil »drugi Mesija, še večji od prvega.«⁵

Če se obrnemo k drugemu delu stoletja, najdemo dve zelo kontrastni socialistični utopiji, prvo, ki temelji na optimizmu zaradi znanstvenega razvoja in drugo, ki si prizadeva za preureditev družbe na osnovi ročnega dela. V *Society of the Future* (1879), ki predstavlja nadaljevanje knjige *Die Frau und der Sozialismus*, je August Bebel izjavil, da je »socializem znanost, ki je aplicirana na vsa področja človekove dejavnosti«. Pod temi pogoji »vsak posameznik odloči o vrsti dela, ki bi ga želel opravljati«, tako postane možen dvourni delavnik in vendar »bo produktivnost dela ogromno zrasla . . . Kriza in nezaposlenost ne bodo več mogoče«⁶, izginil bo denar, kot bodo izginila tudi velika mesta, tatovi, klateži, potepuhi in verske organizacije.

William Morris si je v *News from Nowhere* (1890) zamislil prihodnost, ki bo temeljila na etiki predtrgovinskih družb: »Našemu načinu gledanja na življenje je bil bolj podoben duh srednjega veka.« Manchester je izginil in večino Londona so spet prerasli gozdovi, ki jih je nekdaj skušal uničiti. Ker osrednje vlade ni več, so stavbo parlamenta povišali v »odlagališče za gnoj«.⁷ Nobenih šol, zaporov ali sodišč ni več, nobenih revežev ali beznic. V utopiji je delo prijetno, ženske lepe in pričakovana dolžina življenja presega stoletje.

Ob nekaterih podobah se zdi, da bi se Marx ujema v njihov okvir; mar ni orisal komunizma s temi glavnimi potezami:

1. Privatna lastnina je postala last celotne skupnosti.
2. S tem ko je odpravljena podlaga za različne oblike lastnine, izginejo tudi razredne razlike.
3. Antagonizem ni več vgrajen v družbeno strukturo in tako njegov nadzorni aparat, postane odvečen in postopoma »odmre«.
4. Zakonite funkcije države vsrka nazaj družba.
5. Stara prisilna delitev dela je presežena, denarni kapital je odpravljen in družba enotno opravlja zavesten nadzor nad produkcijskim procesom.
6. To omogoči poln razvoj produktivnih sil družbe in s tem odpravo pomanjkanja.
7. Delo še vedno ostane, vendar znotraj širšega konteksta, ki olajšuje razvijanje popolne raznolikosti človeških potencialov.
8. Obstaja razloček med priporočili za prehodno obdobje in daljnoročno vizijo prihodnje komunistične družbe.
9. Družba si ponovno prilasti svoje lastne moči, kar pomeni zamenjavo kraljestva nujnosti s carstvom svobode. Predzgodovina človeštva se umakne dejanski človeški zgodovini.

Posebnost Marxove vizije prihodnosti postane očitna, če pogledamo, na podlagi katerih virov je nastala in od katerih prav nobeden ni zelo obširen ali podroben. *Ekonomsko-filozofski rokopisi* iz leta 1844 sestojijo iz kratkih fragmentov, ki so ostali za časa njegovega življenja neobjavljeni, in ki jih nekateri

⁴ Marx-Engels Collected Works, najprej MECW, London 1975, Zv. 3, str. 201.

⁵ M. Vester, ur., *Die Frühsozialisten 1789-1848*, Reinbek pri Hamburgu 1971, Zv. 2, str. 91.

⁶ A. Bebel, *Society of the Future*, Moskva 1976, str. 186, 29, 32, 53.

⁷ W. Morris, *Selected Writings and Designs*, ur. A. Briggs, Harmondsworth 1977, str. 298, 209.

komentatorji štejejo za predmarksistične. *Državljska vojna v Franciji* je po svojem bistvu propagandno delo v podporo pariški komuni 1871 in ga z vidika natančnosti opisovanja niso visoko cenili, *Kritika Gothskega programa* pa je bila bolj zasebno pismo kot pa za objavo pripravljeno delo. Primerjajmo to z dostopnimi viri o Marxovih pogledih na kapitalistično družbo. Na primarni ravni ekonomije imamo tri obsežne zvezke *Kapitala* in dva zvezka *Teorij o presežni vrednosti*. Od političnih del imamo dva spisa o Franciji med leti 1848 in 1851, pomembne poglede vsebuje *Kritika Heglove filozofije prava* kot tudi tisto, kar lahko imenujemo, ne da bi želeli omalovaževati, obsežno žurnalistično pisanje. Jasno je, da so v nasprotju z Marxovimi obsežnimi spisi o kapitalizmu njegove opazke o komunistični družbi kaplja v morju. Naš oris marksistične prihodnosti črpa iz kompilacije maloštevilnih, čez štirideset let dolgo dobo raztresenih razlag. Njegovi prej omenjeni sodobniki so nam prihranili trud s tem, da so prikazovali dosti bolj nadrobno, primerno zapakirano in dokaj koherentno vizijo, ki so jo predstavili javnosti še za časa svojega življenja. Tako je bil Marxov odpor do »receptov za kuhinjo prihodnosti«⁸ v kontekstu tedanjih socialističnih spisov docela izjemen.

Kaj je potemtakem v ozadju tega odpora do konvencionalnega socialističnega pristopa. Del odgovora je v tem, da si Marx zaradi konteksta njegovega prizadevanja po vzpostavitvi komunizma na materialistični podlagi ni želel biti uvrščen med utopične socialiste in druge socialne vizionarje. Utopisti so prihodnosti vsiljevali svoje domišljjske načrte za nebesa na zemlji, z natančnimi podrobnostmi glede optimalne velikosti mesta, značaja vzgoje, novega nekrščanskega koledarja in dosežki mednarodnih odnosov, ni pa jim uspelo dati ustrezne razlage, kako naj bi od tod prišli tja. Vse prepogosto so menili, da zadostuje moč prepričevanja, skupaj z zgledi pomanjšanih pilotskih načrtov, kar je bila taktika, ki je razodevala blaženo brezbriznost do pojemajoče moči zakonitega razrednega interesa.

Raje kot da bi čakal na *občo* podporo utopiji, zasnovani v skladu s postulati »čistega uma«, se je Marx obrnil k proletariatu kot razredu, ki ima interes za osvoboditev človekovih moči, ki so jih uklenile kapitalistične strukture. Utopisti so prezrli dejanski pomen historičnega konteksta in zato niso mogli uvideti, da je možnost pogojena z ravniyo tedaj delujočih produktivnih sil.

»Osvobajanje« je zgodovinsko in ne umsko dejanje, in sprožijo ga zgodovinske razmere, raven industrije, trgovine, poljedelstva . . . v skladu z različnimi stopnjami njihovega razvoja.⁹

Model spreminjanja, ki je zasnovan na razvoju kot logičnem procesu, pri katerem je vsaka zgodovinska stopnja notranje povezana s predhodno, je Marx poiskal zunaj modnih radikalnih in socialističnih struj. Po mnenju Sir Isaiaha Berlina je Marx »intelektualno bolj občudoval« Darwinu »kot pa kateregakoli od njegovih sodobnikov, ker je v njem videl človeka, ki je s svojo teorijo evolucije in naravnega izbora naredil za morfologijo naravnih ved tisto, kar si je sam prizadeval storiti za človeško zgodovino.«¹⁰

Novije preučevanje je znatno reduciralo stopnjo tega občudovanja. Domnevo, da je mislil Marx drugi zvezek *Kapitala* posvetiti Darwinu, je spodkopal izvrsten primerek detektivskega dela.¹¹ Zdaj so nas spomnili na Marxove ostre

⁸ K. Marx, *Kapital* I, Ljubljana 1961, str. 19.

⁹ *MECW*, Zv. 5, str. 38.

¹⁰ I. Berlin, *Karl Marx*, London 1965, str. 247-8.

¹¹ Glej predvsem: Margaret A. Fay, »Did Marx offer to dedicate *Capital* to Darwin?«, *Journal of the History of Ideas*, marec 1978.

kritične pripombe na Darwinovo »surovo angleško metodo prikaza« kot tudi na njegovo zabavno težnjo, da v svetu narave vidi odsev angleške družbe. Ker pa je zdaj nevarnost, da bi se nihalo znanstvenih preučevanj nagnilo predaleč na drugo stran, si moramo priklicati v spomin tudi to, da je Marx pisal Lassallu: »Darwinova knjiga je zelo pomembna in mi služi za prirodoslovno podlago za razredni boj v zgodovini.«¹² V Kapitalu se je skliceval na Darwinovo »epohalno delo *O nastanku vrst*.«¹³

Če bi Marx vzel za svoj model znanstvenega dela Darwina, bi bil rezultat sistem, ki bi bil precej bolj opisen. Darwin je skušal dokazati, da so se različne vrste zgodovinsko spreminjale in da je bil boj za preživetje pridodan s sposobnostjo za prilagajanje na spremenjene okoliščine. Darwinova metoda sicer nudi jasen vpogled v to, kako so vrste postale to, kar zdaj so, ne odgovori pa na vprašanje, v kaj bi se v neki prihodnosti utegnile razviti. To ne pomeni, da se je v naravi izbor zaustavil. Za tako domnevo ni nobene podlage, kot tudi ni nobene znanstvene osnove, na podlagi katere bi lahko orisali, kaj bodo prinesle bodoče prilagoditve. Seveda je bil Marx v času, ko se je seznanil z Darwinovim delom, že dolgo zavezan ideji, da vsebuje kapitalizem protislovja, katerih rastoče neravnovesje vodi do njegovega propada in zamenjave s komunizmom.

Seveda pa je že razpoložljivi model logike razvoja, ki se zadovoljuje »zgolj« z razlago, kako smo prišli do zdajšnjega stanja, Marx lahko dobil že iz svojega poznavanja Hegla. V predgovoru k *Filozofiji prava* je Hegel zapisal,

... da je filozofija, ker je preiskovanje umnega, prav zato dojetje sedanjega in dejanskega, ne pa vzpostavitev onstranskosti, ki naj bi bila bog ve kje, oz. za katero bi prav dobro lahko rekli, kje da je, namreč v zmoti enostranskega, praznega premišljanja.¹⁴

Kot je znano, Heglova Minervina sova razpre krila »ko pade mrak«.¹⁵ Sova je bila potemtakem modra vsaj v dveh pogledih. Prvič, kot znanstveni opazovalec je samo naslikala civilizacije, za katere so bili na razpolago vsaj nekateri empirični podatki. Drugič, kot uveljavljeni član gozdne družbe si ni upala jeziti tistih z manj pameti, a več moči s tem, da bi jim s slikanjem čudes popolne prihodnosti ogrožala trdnost njihovega sveta.

Marx je pri Heglu cenil njegovo prikazovanje zgodovine z vidika dialektičnega razvoja. Nasprotje je bilo del dinamike družbe in vsaka zgodovinska stopnja se je kazala kot produkt predhodne. Tako je zgodovina imela smisel ali pa ji je bil ta dan. Toda čeprav Heglov sistem v načelu svoje dinamike ni imel napake, je vendarle njegovo gibalno imelo hibo. Marx je njegovo idealistično podlago obrnil v prid materialističnemu pojmovanju zgodovine.

Mistifikacija, ki jo trpi dialektika v Heglovih rokah, pa nikakor ne pobija resnice, da je on prvi obsežno in zavestno razložil splošne oblike njenega gibanja. Dialektika stoji pri njem na glavi. Treba jo je postaviti na noge, da v mistični lupini odkrijemo racionalno jedro.¹⁶

Vsekakor pa je Marx storil, kar zadeva metodo, še kaj več, kot pa zgolj obrnil heglovski dialektiko na noge, saj jo je tudi z dolgimi koraki razvil naprej. Toda, ali

¹² Marx, Engels, *Selectéd Correspondence*, Moskva 1965, str. 123.

¹³ *Kapital I*, str. 390.

¹⁴ G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Werke 7, Frankfurt 1978, str. 24.

¹⁵ *Ibid.*, str. 26.

¹⁶ *Kapital I*, str. 22.

je ta hoja vodila k terra firma, ali pa se je dvigala navzgor k tistemu, kar je njegov prijatelj Heine imenoval »nebeško kraljestvo sanj«¹⁷, je sporno vprašanje.

V nasprotju s previdno Minervino sovo se je Marx odločil, da bo svoje obrnjeno heglovstvo cepil na bolj subverzivno, zlasti francosko tradicijo Condorceta, Saint-Simona in Comtea.¹⁸ Ti misleci raziskujejo vzorec družbenega razvoja ne samo pretežno v njegovih zgodovinskih manifestacijah, temveč tudi v njegovi domnevni prihodnji poti. Neogibno pomanjkanje empiričnih podatkov glede poti v prihodnost pa je bilo kompenzirano z odkritjem ključa razvoja iz prejšnje zgodovine. Zakoni zgodovine pokažejo ne samo logiko preteklosti, temveč tudi neizogibnost zagotovljene prihodnosti. Če vemo, na kateri poti je zgodovina, lahko povemo, kam ta pot vodi. Videti je, da ta teleološki pristop nima nobenih vzporednic na področjih, ki jih sicer štejem za znanstvena. Če opazimo, da bo sonce, ki je vzhlo na vzhodu, zašlo na zahodu, to ni teleološko predvidevanje, temveč napoved, ki temelji na opazovanju sonca v prejšnjih dneh. Gre pač za preprosto domnevo, da se bo neanimirani predmet še naprej obnašal na tak način, kot se je, sodeč po vseh predhodnih opazovanjih, obnašal tudi poprej.

Ali je mogoče napraviti metodološko primerjavo med zakoni spreminjanja, katerim so podvrženi predmeti ali vrste, in zakoni, po katerih iz želoda nastane hrast in iz otroka odrasel človek? V teh primerih vemo, da je naravna usoda želoda, da se razvije v hrast, ali otroka, da se razvije v odraslega človeka, vendar to vemo le na podlagi opazovanja prejšnjih manifestacij tega procesa. Otrok ima svoje v osnovi slične predhodnike, moderni kapitalizem pa se je pojavil prvokrat. Kdor ne bi poznal prirodoopisa in bi prvič videl želod, nikakor ne bi mogel dognati, da je v njem latentno mogočno drevo. Če je bilo potemtakem Marxovo slikanje postkapitalistične družbe nekoliko nedoločno, je bila ta skromnost s stališča družbenih ved zelo primerna.

David McLellan nas že na začetku poglavja o »Prihodnji komunistični družbi« spomni, da »Marx ni bil noben »prerok« in da je zelo malo povedal o obliki komunistične družbe, ki si jo je zamišljal. To ni presenetljivo: podobno kot njegov učitelj Hegel, je bil tudi on izjemno skop pri napovedovanju prihodnosti.«¹⁹ To enačenje pa ne upošteva važne razlike, ki jo skušamo preiskati v pričujočem članku. Marx ni bil »podoben svojemu učitelju Heglu«, ker je vendarle v grobih potezah orisal naravo bodoče komunistične družbe. To seveda še zdaleč ni bil načrt, a še zmerom precej več kot načelna zavrnitev zamisli prihodnosti.

Toda, ali se ni Marx, kljub temu, še vedno izpostavljal nevarnosti? Mar nismo ovrgli trditve Gregorja McLennana, da »postopa marksizem, kot oblika pojasnitve družbe, analitično, in zagadatelj v glavnem z naknadnimi uvidi: marksizem ne ponuja nobenih svojevoljnih napovedi.«²⁰ Engels je 1895. leta pripomnil, da »jasnega pregleda ekonomske zgodovine določenega obdobja nikoli ni mogoče dobiti v njeni sodobnosti, temveč šele naknadno, potem ko je opravljeno zbiranje in reševanje gradiva.«²¹ Če ni mogoče do kraja zapopasti niti sedanosti, potem je še toliko manj možnosti, da bi orisali prihodnost!

Če je Max želel doseči ali obdržati znanstveno verodostojnost in se potemta-

¹⁷ H. Heine, *Deutschland. Ein Wintermärchen*, Düsseldorf, s. d., str. 41.

¹⁸ Glej tudi komentarje o Cieszkowskem v: S. Avineri, *The social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge 1971, str. 126-9.

¹⁹ D. McLellan, *The Thought of Karl Marx*, London in Basingstoke 1980, str. 240.

²⁰ V. B. Matthews, ur., *Marx: A Hundred Years On*, London 1983, str. 153.

²¹ Marx, Engels, *Selected Works*, Moskva 1962, Zv. 1, str. 119.

kem distancirati od očitka utopizma, čemu bi potem sploh karkoli pisal o prihodnosti? Po W. Bienkowskem je Marxa premagala »človečnost«. »Očitno je bil zgolj znak njegove človečnosti, da je tudi sam izrazil svoj sen in orisal zaželene poteze bodoče socialistične družbe.«²² Pripisovanje motivov ne more biti nikoli brez hipotetičnega elementa; ni naša stvar, da tu zanikamo karakterizacijo Bienkowskega, temveč samo to, da opozorimo na možnost učinkovanja tudi drugih dejavnikov.

Eno od stališč je, da mora kritična analiza družbe izhajati iz določene perspektive. Proti določeni obliki družbe je mogoče nastopati le z bolj ali manj eksplicitnega stališča druge oblike družbe. Kot je zapisal Max Weber: »Slehera vsebinska presoja idealov nekoga drugega mora vsebovati kritiko s stališča lastnega svetovnega nazora, polemiko proti vrednotam drugih pa s stališča lastnih vrednot.«²³ Nasprotovanje kapitalizmu mora torej temeljiti na nečem drugem. Tako nam lahko deloma vsebina Marxovih maloštevilnih omemb o postrevolucionarni družbi pomaga pri razumevanju njegove analize kapitalizma. To ni tako neverjetno, kot se zdi na prvi pogled. Rousseau na svojo vizijo družbe iz *Družbene pogodbe*, ki je urejena v skladu z občo voljo, gotovo ni gledal kot na nekaj, kar bo verjetno uresničeno. Njen politični potencial pa je bil seveda še vedno daleč močnejši od potenciala neškodljive prazne fantazije, kar je oblast takoj spoznala. Služila je hkrati kot palica, s katero je mogoče tepsti sodobno družbo, in kot ravnilo, s katerim je bilo mogoče izmeriti njeno pomanjšano postavbo. Podobno je tudi Marxova vizija komunizma, od *Rokopisov* 1844 naprej, dialektično nasprotje kapitalizma. Če drugega ne, je v kontrastne namene sestavljen »načrt prikaza«.²⁴

Seveda pa za kritiko ni nujno, da je izdelana na osnovi kontrasta z nečim drugim, kar nam v zadostni meri pokaže že vpogled v Marxove lastne spise. Poleg zunanje kritike uporablja Marx tudi metodo notranje kritike: kritiko kapitalizma na osnovi njegovih lastnih postavk. Prav to je Marx počel, ko je teorijo politične ekonomije soočal s prakso »dejansko obstoječega« kapitalizma, ali ko je zasmehoval protislovno terminologijo buržoaznega konstitucionalizma, ki je dopuščal vsesplošne svoboščine v občin določilih, dodajal pa razredno pogojene restrikcije v drobnem tisku. Uporaba prihodnosti za spodkopavanje sedanjosti je bil postopek, ki ga je Marx uporabljal le s presledki.

Tako je lahko skupna podoba prihodnosti videti intelektualno nezadovoljliva, ker je skupek pojasnil iz različnih, skozi štiridesetletno obdobje nakopičenih spisov. Da lahko Bender, med drugimi, najde dvoumnosti, nikakor ni presenetljivo.²⁵ Po drugi strani, pa je lahko tisto, kar je intelektualno nezadovoljlivo, še vedno politično koristno. Ravno ta politični premislek manjka v Popperovi pripombi, da je bil:

Marx . . . uspešen le v toliko, kolikor je analiziral institucije in njihovo delovanje . . . bolj daljnosežne prerokbe pa so na bolj nizki intelektualni ravni. Ne le, da vsebujejo precej zidanja gradov v oblake, manjka jim tudi politične domišljije.²⁶

Vizija komunizma je sicer lahko bila kot napoved neuspešna, in dejansko bi se

²² W. Bienkowski, *Theory and Reality: The Development of Social Systems*, London in New York 1981, str. 291.

²³ Navedeno v: D. Beetham, *Max Weber and the Theory of Modern Politics*, London 1974, str. 12.

²⁴ B. Fine v: B. Matthews, ur. op. cit., str. 224.

²⁵ F. L. Bender, »The Ambiguities of Marx's concept of 'Proletarian Dictatorship' and the Transition to Communism«, *History of Political Thought*, Zima 1981.

²⁶ K. Popper, *The Open Society and Its Enemies*, London 1963, Zv. 2, str. 197.

lahko strinjali s Popperom glede nemožnosti te naloge, vendar se še vedno pokaže, da neuspeh po enem kriteriju še ne izključuje uspeha po drugem. Kar je nemara intelektualno spodletelo, je politično uspelo.²⁷ Za razliko od Hegla in Darwina je Marx želel biti več kot znanstvenik; upal je tudi, da bo pospešil politično gibanje. In v pogledu pridobivanja političnih privrženecv je bilo Marxovo sporočilo privlačno za tiste, ki so trpeli zaradi nastopa hitro napredujoče industrializacije. R. N. Hunt je opozoril na podporo rokodelcev Zvezi komunistov. Ta sloj, ki je močno trpel zaradi upadanja potreb po ročni spretnosti pri prehajanju na tovarniško proizvodnjo, se je željno oprijel vizije strmoglavljenja in zamenjave.²⁸ Sporočilo pa je bilo seveda namenjeno proletariatu, ki je bil prepričan, da:

1. družbeno bogastvo izvira od njega, a so si ga prilastili drugi;
2. da je proces razvoja takšen, da večja njihovo število in njihov politični potencial obenem;
3. da je njegova končna politična zmaga nad kapitalizmom neogibna;
4. da bo nova družba enakosti zadovoljila njegove materialne, ustvarjalne in estetske potrebe.

Z ozirom na politično nalogo motiviranja proletariata je funkcija komunističnega ideala vidna. V vojskovanjih iz zgodnejših zgodovinskih obdobj so vojakom ponujali ideološko in materialno hrano obenem. Z bogom ob strani in vojnim genom v mislih so bili pripravljani na boj. V marksistični inačici pa je proletariatu zagotovljeno, da ima na svoji strani Zgodovino, med sadovi zmage pa komunistično izobilje. Kar torej ni uspelo kot prerokba, je bilo učinkovito kot propaganda. Logika Popperove analize je, da na intelektualni podlagi napovedovanja sploh ne bi smeli poskusiti, čeprav Popper tudi pokaže, da se zaveda politično spodbujevalne vloge komunistične vizije: »V uri njihove najgloblje bede in degradacije je Marxovo preroštvo dalo delavcem spodbudno vero v njihovo poslanstvo in v veliko prihodnost, ki jo bo njihovo gibanje pripravilo za celotno človeštvo.«²⁹

Ironija Marxove politične naloge je, da ga je potisnila bliže k utopičnim socialistom, od katerih se je ravno želel distancirati. Marx jih je sicer lahko obsopal s prezirom, toda v stvarnosti, v kateri je živel, so le-ti imeli svoje privrženecv in on se je obračal na iste volivce. Tako se ni mogel docela izogniti tekmovanju na tistih tleh, ki so jih že izbrali njegovi nasprotniki. Ko se je ozrl nazaj na razvoj po letu 1840, je Engels zapisal:

Vse od 1840 naprej je obstajala frakcija nemških delavcev, ki so se na potovanjih po Franciji in Švici bolj ali manj navzeli surovih socialističnih in komunističnih idej, ki so bile tedaj običajne med francoskimi delavci. Rastoča pozornost, ki so jo sličnim idejam vse od 1840 naprej posvečali v Franciji, je napravila socializem in komunizem moden tudi v Nemčiji in vse do 1843 je v vseh časnikih mrgolelo diskusij o družbenih vprašanjih. Zelo kmalu se je v sami Nemčiji izoblikovala šola socialistov, ki je bila znamenita bolj po svoji obskurnosti kot po novosti svojih idej; njen glavni napor je bil v prevajanju francoskih fourierističnih, saintsimonističnih in drugih naukov v nejasen jezik nemške filozofije.³⁰

To pa, kakorkoli že, ni moglo biti neuspešno, ker je Marx 1877 še vedno poskušal premagati njihov škodljivi vpliv znotraj SPD.

²⁷ *Ibid.*, str. 193.

²⁸ R. N. Hunt, *The Political Ideas of Marx and Engels*, London in Basingstoke 1975, Zv. 1, str. 185–191, 239–242, 256–7.

²⁹ Popper, *op. cit.*, str. 198.

³⁰ *MECW*, Zv. 11, str. 20.

Utopični socializem, ki smo ga desetletja s takšnim naporom in prizadevnostjo izganjali iz glav nemških delavcev – pri čemer so zaradi njihove osvobojenosti od njih postali teoretično (in potemtakem tudi praktično) superiorni nad francoskimi in angleškimi – utopični socializem, ki se igra s fantastičnimi podobami bodočega ustroja družbe, se spet širi kot požar, in sicer v dosti bolj plehki obliki, če ga primerjamo ne le z velikimi francoskimi in angleškimi utopisti, temveč celo z – Weitlingom.³¹

Goodwin in Taylor menita, »da je kritika v Marxovih zgodnjih spisih tako ostra zaradi uspeha, ki ga je owenizem užival v štiridesetih letih 19. stoletja v Angliji«, in bolj splošno, »da se je kritika utopičnega socializma pojavljala pretežno v zgodnjih Marxovih delih, ko so bili učenci utopistov še vedno aktivni.«³² Tako lahko razumemo, zakaj se Marx ni v celoti držal heglvskega naziranja o omejevanju na retrospektivno analizo. Avineri opaza, da se vsako razpravljanje o prihodnosti »sprevrne v filozofski idealizem«, in da je zato »Marxovo razpravljanje o družbi prihodnosti zelo strogo in omejeno.«³³ Logični »zato«, ki izhaja iz identifikacije napovedovanja in idealizma, bi prej povzročil popolno abstinenco kot pa strogost in omejevanje. Če Marx ni »nikdar poskušal tekmovati s tistimi socialisti, ki jih je imenoval utopične, tako, da bi konstruiral podrobne načrte za komunistično družbo«³⁴, je to zato, ker je z njimi tekmoval tako, da je predstavil bistveno drugačno inačico produktov, ki so jih le-ti prinesli na politično tržišče.

Marx je sicer lahko ponudil manj podrobnosti glede prihodnosti, vendar še vedno dovolj, da je dal upanje in spodbudo, nikakor pa ne toliko, da bi, kot Fourier, izvabljal smeh. Poleg tega je, v nasprotju z nekaterimi svojimi tekmeči, za svojo vizijo prihodnosti terjal večjo gotovost, s tem ko je dokazoval, da je njena skorajšnja uresničitev vpisana v logiko zgodovinskega procesa. Obstajajo znatni dokazi, ki govorijo o tem, da uspešna vpeljava marksizma v kontinentalno delavsko gibanje v zadnji četrtini devetnajstega stoletja mnogo dolguje tej viziji in spremljajoči trditvi o njeni neizogibnosti.³⁵ Samo eden od kazalcev usmeritve socialistov s konca devetnajstega stoletja so na primer naslovi njihovih dnevnikov in revij. Futuristična usmerjenost je vseskozi več kot očitna. *Neue Welt, Zukunft, Temps Nouveaux, Humanites nouvelles, La Reforma sociale* razodevajo to značilno tendenco. (Značilno je, da se Anglija ni oprijela te težnje z ničemer, kar bi imelo take razsežnosti kot v Franciji, Nemčiji in Italiji). Marksizem je svojo privlačnost črpal ne le iz nazora, da je Marx predstavil koherentno oceno bodoče komunistične družbe, temveč tudi iz prepričanja, ki ga je zelo spodbujal Engels³⁶, da je bila Marxova analiza nujnega napredovanja družbe od primitivnega komunizma do naprednega komunizma po svoji metodi v bistvu darvinistična. Njegovo teorijo so zato imeli za znanstveno sprejemljivo, čeravno je še zmerom ponujala vizijo, ki se je kosala z vizijo njegovih utopičnih tekmecev. Da sta družbeno napovedovanje in darvinovska metoda nezdružljivi, so prezrli. Da sta bila tako Marx kot Darwin popačena in napačno razumljena, ni v ničemer zmanjšalo njune

³¹ *Selected Correspondence*, str. 310.

³² B. Goodwin in K. Taylor, *The Politics of Utopia. A Study in Theory and Practice*, London 1982, str. 72, 73.

³³ Avineri, str. 221.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ Primerjaj zdajšnje obdobje, ki je bolj cinično in brez iluzij, kjer marksizem potem, ko se je znova prilagodil prevladujočemu razpoloženju, deluje v prvi vrsti kot način kritike.

³⁶ Glej Josep R. Llobera, »Techno-Economic Determinism and the work of Marx on Pre-Capitalist Societies,« *Man* 1979, posebno str. 251–4.

privlačnosti. Socialistično gibanje je skonstruiralo Marxa, kakršnega si je želelo, in tistih nekaj Marxovih komentarjev o družbi prihodnosti so povzdignili do takega slovesa, kakršnega jim Marx sam ni nikoli dal.

To namreč kaže, da bi Marx lahko dobil še več podpore, če bi storil še kaj več, kot zgolj orisal splošna načela komunistične družbe. Zakaj ne bi še prilil olja na ogenj proletarskega ogorčenja in bojevitosti s tem, da bi prevzel celotni zapeljivi viziji Fouriera in Cabeta? Antiteza dokumentiranih grozot kapitalizma je utopija, ki sicer ni docela tako prijetna kot so falanstere ali Ikarija, ki pa ima tako natančen in podroben načrt, kot je tisti, ki sta ga ob koncu osemnajstega stoletja oskrbela Mercier in Retief de la Bretonne. Delavci pa so vpotegnjeni v razredni konflikt ne na podlagi nekakšne nejasne prihodnosti, temveč na eksplicitnih temeljih družbe, ki je skrbno pripravljena in zgrajena z določenim ciljem, kakršno je Novo mesto (*New Town*), ki samo čaka, da ga proletarci zasedejo.

Takšne popolne slike Marx ni želel dati. Marx je deloval tako proti kapitalizmu kot proti popolnemu utopizmu in je prihodnost raje samo megleno orisal. Zdi se, da je odpor do tega, da bi storil še kaj več, slonel na teh preudarkih:

Prvič, kot smo že omenili, je bila želja, da bi se distanciral od utopistov v vseh inaničah.

Drugič, opazimo lahko, da v celoti prednačrtovana komunistična družba ne bi mogla biti »carstvo svobode«. Svoboda, kot je opozoril že Mill, se uresničuje samo, kadar se izbira, torej je svoboda zmanjšana do tiste mere, v kateri je izbira že vnaprej pridobljena.

Tretjič, Marx je čutil odpor do tega, da bi ga vpotegnili v kako nemogočo avanturo. Odgovori za prihodnost lahko pridejo le od vprašanj, ki bodo postavljena v prihodnosti. Po letu 1845 in pogosto navajanih opažanj o delitvi dela v *Nemški ideologiji*, je Marx raje večinoma govoril o *prvih stadijih* postrevolucione družbe. Tako na primer v desetih točkah *Komunističnega manifesta*; o pariški komuni kot nazadnje odkriti »politični obliki, v kateri je bilo mogoče izpeljati ekonomsko emancipacijo dela«³⁷; v opombah v *Kritiki Gothskega programa*, ki povsem eksplicitno govorijo o začetnem prehodnem obdobju.

V *Očrtih*³⁸ najdemo najsplošnejši oris njegovega načrtovanega intelektualnega dela, kar jih je Marx dal, od katerega je uresničen le majhen del. V tem orisu ni nobene omembe, da se je nameraval lotiti skrbnejše diskusije o naravi bodoče komunistične družbe. Tisto, kar je malega Marx napisal o komunizmu, ni bilo samo začetek, ki ga je nameraval kasneje razširiti, marveč vse, kar se mu je zdelo, da je nujno napisati o tem. Obseg Marxovega upodabljanja komunizma predstavlja v okviru njegovih lastnih namenov povsem ustrezen kompromis med njegovimi političnimi in znanstvenimi težnjami. Z določenega političnega stališča je bilo primerno dati harmonično vizijo, iz drugih razlogov pa je bilo bolje pustiti jo razmeroma nedoločno. Z znanstvenega stališča bi bilo opazovanje tendenc in pojasnjevanje zakonov družbenih sprememb docela ustrezno. Morda je Marx z uravnoveženjem dosegel, kar je bila zanj optimalna rešitev.

To je doživelo kritiko ne v okviru njegovih lastnih zahtev, temveč v okviru zahtev poznejših generacij. Vzemimo, na primer, nezadovoljstvo, ki ga je nedavno izrazil Eric Hobsbawm: »Marxa je treba grajati zato, ker ni premislil, razen v najsplošnejših potezah, kakšna vrsta družbe naj bi nasledila kapitalizem.«³⁹

³⁷ *Selected Works*, Zv. 1, str. 522.

³⁸ K. Marx, *Očrti kritike politične ekonomije* (METI I/8), Ljubljana 1985, str. 38.

³⁹ E. Hobsbawm, v: *Marxism Today*, marec 1983, str. 10.

Očitno je, da se je zgodila napaka opustitve. Kdo občuti to manjkanje? Nobenega dokaza nimamo, da se je Marx zaradi tega čutil prikrajšanega, torej mora obstajati potreba pri tistih, ki se pritožujejo. Nezadovoljni so, ker jih Marx ni oskrbel z vodičem po družbi, ki je sam ni mogel doživeti. Ta miselnost pričakuje od misleca devetnajstega stoletja, da se bo spopadal s problemi dvajsetega stoletja. Dejansko pa ostaja razsežnost, do katere najboljši misleci devetnajstega stoletja mečejo luč še v našem času, presenetljiva. Tu ne mislimo samo na Marxa, ampak tudi na še vedno plodne poglede, med drugimi, Hegla, Carlyla, Tocquevilla, Milla in Bagehota. Lahko se sicer okoriščamo z razsežnostjo, do katere so njihova dela videti še vedno relevantna, povsem neprimerno pa je, pritoževati se, kjer niso več. Vsaka generacija ne le črpa od svojih predhodnikov, temveč mora tudi nujno opraviti svoje lastno miselno delo in iskati rešitve svojih lastnih problemov. Globoko nezgodovinsko je pričakovati, da nam bo Marx priskrbel vodiča tako po našem kot tudi po njegovem času in tako napisal zadnjo kot tudi prvo besedo marksizma.

V gornji preiskavi je več točk, ki bi jih bilo nemara vredno do kraja eksplicitirati. Prvič, Marxova dvojnost glede prihodnosti je posledica tega, da sta v njem trčila skupaj znanstvenik in napredni teoretik devetnajstega stoletja. Futurologije si Marx ni prisvojil le zato, da bi hrabil delavce, kar dokazujeta tako pičlost njegovih omemb komunizma kot tudi mesta, kjer se pojavljajo (često v privatnih pismih). Drugič, poudarimo lahko, da je bil Marx v prvi vrsti teoretik kapitalizma in da imajo njegovi pogledi nanj višji status kot njegovi pogledi na katerikoli zgodnejši ali poznejši produkcijski način. Seveda pa so v nekem smislu celo Marxove pripombe o komunizmu istočasno pripombe o kapitalizmu. Z vso futurologijo, znanstveno fantastiko in utopično literaturo je namreč tako, da tisto, kar naj bi dozdevno govorila o prihodnosti, dejansko govori bolj o sedanjosti. Upanja in bojazni, ki jih izražajo, so projekcije določenih vrednot sedanjosti v prihodnost.

»Marx je zgradil svojo vizijo komunizma iz človeških in tehnoloških možnosti, ki so bile vidne že v njegovem času . . . Snovanje komunistične prihodnosti iz obstoječih vzorcev in teženj je integralni del Marxove analize kapitalizma.«⁴⁰

Vendar pa celo tistega nekaj, kar je Marx moral reči o družbi prihodnosti, spravlja v zadrego tiste, ki hočejo braniti Marxovo akademsko verodostojnost, ker družbe običajno izkazujejo trdovratno upornost v neuspešnih poskusih, da bi se spremenile na tak način, kakor pričakujejo celo njihove najboljše glave. Zato bi morali, namesto da obžalujemo, kako malo je Marx napisal o prihodnosti, biti hvaležni, da ni napisal več. Ko Sir Isaiah Berlin odkriva v *Kapitalu* »osupljivo odsotnost podrobne napovedi, kaj se bo, ali bi se moralo zgoditi po zmagi,«⁴¹ bomo izjavili, da je še bolj osupljivo pričakovanje, da bi knjiga o kapitalizmu morala govoriti o nečem drugem. Naš pristop ni v tem, da bi Marxovo analizo kapitalizma iztrgali iz filozofije zgodovine, v katero je vraščena, saj bi jo s tem oropali njene dinamike. Glavna napaka politične ekonomije je bila ta, da je norme kapitalistične produkcije vzela za večne resnice. Namen Marxove analize je bil dognati minljivost kapitalizma s tem, da ga je postavil v zgodovinski kontekst, ki je pokazal, od kod je vzniknil in kaj bo iz njega nastalo. Družba nima nič večje pravice kot posameznik zahtevati nesmrtnost in po Marxu notranje nestabilnosti

⁴⁰ B. Ollman, »Marx's Vision of Communism: A Reconstruction«, *Critique*, št. 8. poletje 1977, str. 7.

⁴¹ I. Berlin, *op. cit.*, str. 9.

kapitalizma napovedujejo njegov propad in zamenjavo z vzorcem neantagonistične lastnine.

Tretjič, poučno je, če si zabeležimo glavne datume Marxovega pisanja o prihodnosti. Ollmanova neprecizna pripomba, da »so opisi družbe prihodnosti raztreseni skozi vsa Marxova dela,«⁴² zanemarja pomen tega datiranja.

Komentarje o prihodnji družbi lahko najdemo v vseh Marxovih spisih iz štiridesetih let. Deloma zato, ker je bilo to najbolj optimistično desetletje njegovega življenja, pa tudi zato, ker je bil to čas, ko se je še najbolj kosal z idejami Owena, Weitlinga, Proudhona in Saint-Simona.

Po neuspehlih vstajah 1848 je Marx svoje moči posvetil v glavnem analizi kapitalizma. Njegova politika je bila zdaj politika na dolgi rok in zagadelj njegovi spisi iz petdesetih in šestdesetih let ne vsebujejo skoraj ničesar o družbi prihodnosti. To fazo je prelomila ustanovitev in nagli vzpon SPD kot tudi okoliščine pariške komune. Videti je bilo, da ta napredovanja uvrščajo komunizem na dnevni red stvarnih možnosti in tako je Marx svoje misli ponovno usmeril k nalogam in naravi postkapitalistične družbe. To je bilo desetletje, v katerem »je bil marksizem v nevarnosti, da bi ga zaobšli z leve« in tako sta iz razlogov politične privlačnosti »Marx in Engels morala izdelati protidržavno retoriko, da bi se kosala z retoriko anarhistov.«⁴³

Četrtoč, Marx se ni tako razločeval od drugih utopistov in/ali socialistov, kot so si včasih predstavljali. Tudi v *Manifestu* za utopični socializem pravi, da je »prispeval nadvse dragoceno gradivo za prosveto,«⁴⁴ pri čemer na tendenco kot celoto še vedno gleda kot na produkt nezrelosti proletariata, preden je ta razred pridobil moč in sposobnost za neodvisno politično akcijo. Vseeno pa je bil Marx povezan s Saint-Simonom, Fourierjem in Owenom z »močnimi duhovnimi vezmi«, kot se je nekoč izrazil Maximilien Rubel.⁴⁵ Zapomnimo si, da sta Marx in Engels kritizirala utopične socialiste v glavnem bolj z ozirom na njihovo neustrezno teorijo razvoja kot z ozirom na njihovo čezmerno domišljijsko in optimistično vizijo socializma. Marx ni bil edini, ki je sprejel znanstveno izrazje. Mnogi zgodnji socialisti so storili enako, medtem ko sta Fourier in Saint-Simon imela svoji jasni teoriji zgodovinskega razvoja. Tako »so Marxove lastne izjave o verjetni obliki višje razvitega komunizma v glavnem sledile mnenjem, ki so jih izrazili že utopisti.«⁴⁶ Ta povezava pa vendarle ni v celoti v Marxovo škodo. Sprejemanje TINA⁴⁷ je ena najbolj depresivnih potez sodobne politike in tako je Marcusejevo poudarjanje pomena utopije v boju z enodimenzionalnostjo še vedno pomembno in relevantno.

⁴² B. Ollman, str. 8.

⁴³ R. Adamiak, »The 'Withering Away' of the State: A Reconsideration«, *Journal of Politics*, 1970, str. 12.

⁴⁴ MEID II, str. 625.

⁴⁵ V: N. Lobkowitz, ur., *Marx and the Western World*, Notre Dame 1967, str. 46.

⁴⁶ Goodwin in Taylor, *op. cit.*, str. 76. Glej tudi Berlin, str. 13-15.

⁴⁷ Za nebritanske bralce povejmo, da se ta kratica nanaša na tacheristično prepričanje, da ni nobene alternative (*There Is No Alternative*) za ekonomsko in socialno politiko, ki jo je sprejela zdajšnja konservativna vlada.